

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Шаршеева К.К.

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ УЗАККА СОЗУЛГАН
 КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЛОКАЛДАШУУСУ**

Шаршеева К.К.

**ЛОКАЛИЗОВАННОСТЬ ДЛИТЕЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ
 В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

K.K. Sharsheeva

**LOCALIZATION OF A LONG-TERM ACTION IN THE
 MODERN KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 811.512.154

Бул илимий макалада кыргыз тилиндеги узакка созулган кыймыл-аракеттин локалдашуусу жана локалдашпоосу семантикалык категориялары каралган. Ошондой эле узакка созулган кыймыл-аракеттин аспектуалдык маанилерине талдоо жүргүзүлгөн. Кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгынын кыймыл-аракеттин аткарылуу мүнөзү менен айкалышы каралып, мисалдар менен далилденет.

Негизги сөздөр: кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы, узакка созулгандык, чактык локалдашуу, чактык локалдашпоо, аспектуалдык, чак категориясы, чектелген жана чектелбеген узакка созулгандык.

В данной статье рассматриваются семантические категории локализованной и нелокализованной во времени длительности в кыргызском языке. Так же был проведен анализ аспектуальным значениям длительности. Анализ содержательных типов длительности позволил более полно представить и средства выражения данной семантики. Были приведены примеры

Ключевые слова: способы действия, длительность, временная локализованность, временная нелокализованность, аспектуальность, категория времени, ограниченная и неограниченная длительность.

In this article, semantic categories of localized and non-localized duration of time in the Kyrgyz language are considered. Also, an analysis was made of the aspectual values of duration. Analysis of the content types of duration allowed more complete representation of the means of expression of this semantics. Examples were given

Key words: modes of action, duration, temporary localization, temporary non-localization, aspectuality, category of time, limited and unlimited duration.

Узакка созулган кыймыл-аракет (узакка созулгандык) жана локалдашуу аспектуалдыкка тиешелүү болуу менен бирге, тилде көп кездешкен концепттерден болуп саналат. Муну Е.А. Реферовская мындайча белгилейт: «... всякое действие, как бы продолжительно или кратко оно ни было, содержит в себе какое-то количество «оперативного» времени. Само понятие времени представлено в сознании человека в виде действия – процесса – длительности. Такое

«время» действия является не отъемлемой чертой его природы, чертой непременно ему свойственной, представляет собой его «внутреннее» время [6, 91-б.]. Кыймыл-аракеттин узакка созулуш категориясына А.В. Бондарко түшүндүрмө берет: «Длительность – одна из более частных языковых категорий, относящихся к сфере аспектуальности (при пересечениях и взаимодействии со всеми указанными семантическими категориями, связанными с идеей времени). Длительность взаимодействует с кратностью и с временной локализованностью (ср. Сегодня мы долго гуляли в саду / Ежедневно подолгу гуляли; Целый час/часами сидел неподвижно) [2, 98-б.].

Узакка созулгандык да, локалдашуу дагы убакыт (чак категориясы) менен тыгыз байланышта болгон семантикалык категориялар экендиги маалым. Кыймыл-аракеттин созулушу (длительность) жалпы белгилери боюнча эки топко бөлүнөт – чактык локалдашуу белгиси жана чактык локалдашпоо белгиси, булар өз кезегинде узакка созулган айрым маанилер үчүн фон катары кызмат аткарат. Бул маселе орус тил илиминде А.В. Бондарко тарабынан төмөнкүчө белгиленет: «Локализованная во времени длительность включена в однонаправленный поток времени, где данный временной отрезок конкретен и единичен. Например: Три дня ливнем лил дождь (А.Толстой)» [2, 119-б.]. Демек, чактагы узакка созулган локалдашкан кыймыл-аракет убакыттын бир багыттагы агымына киргизилген, мына ушул убакыттын бир бөлүгү конкреттүү жана бир жолку болот. Келтирилген мисалды кыргыз тилине которуп көрөлү: Үч күн жаан төгүп турду.

Ал эми чактагы локалдашпаган узакка созулган кыймыл-аракетти төмөндөгүдөй аныктайт: «Нелокализованная во времени длительность не связана с определенным (одним-единственным) положением на линии времени, т.е. характеризуется отвлечением от этой связи. Действие представлено как повторяющееся, обычное или «вне временное» В этих местах подолгу льют дожди» [2, 119-б.]. Бул сүйлөмдүн кыргыз тилиндеги котормосу Бул жерлерде жаан көпкө

төгүп турат. Демек, чактагы локалдашпаган узакка созулган кыймыл-аракет убакыттын багытында көрсөтүлгөн белгилүү бир орун менен байланышпайт. Кыймыл-аракет адат болгон же «убакыттан тышкары» турган сыяктуу көрсөтүлгөн. М: Бул жерлерде жаан *көпкө* (*чейин*) жаайт. Кайталанган же адат болгон узакка созулган кыймыл-аракетти билдирүү үчүн атайын бышыктоочтук узакка созулгандыктын (длительность) көрсөткүчтөрү колдонулат: «подолгу» көпкө, көпкө чейин; «часами» бир нече саат; «сутками» күндөп-түндөп; «целыми днями» күн бою ... Мисалы: Ал түнү көлдү жээктей басып *көпкө* жүрдүм (Ч.А. «Делбирим»). Чоңмурун *көпкө* сүйлөдү, Фрунзенин сонун үйлөрүн, кинотеатрларын айтып Жамиланы кызыктырды (К.Б. «Көл боюнда»). Данияр дагы *көпкө чейин* обон салып, ырдап келди (Ч.А. «Жамиля»). *Көпкө чейин* көлдү карап отурууну ал жакшы көрчү. Нурбай аны көпкө чейин карап турду (К.Б. «Көл боюнда»). *Эртеден кечке* Сайды бошотпой арабаларын калдыратып, карагайдын арасына барып жоголуп жатты. (М.Э. «Узак жол»). Окумуштуунун пикири боюнча: «подолгу» «көпкө», «көпкө чейин», «целыми днями» бышыктоочтору узакка созулгандыкты жана чактык локалдашпоонун биригүүсүн көрсөтөт. Ошону менен бирге тигил же бул белгиленген чактагы локалдашпаган кыймыл-аракетти билдирүү үчүн «долго», «узакка чейин», «далайга чейин», «целый день», «керели кечке» сыяктуу «нейтралдуу» бышыктоочтор да колдонулушу мүмкүн. Ушул эле жерде төмөнкүдөй пикирди билдирет: «Рассматриваемое различие представляет с точки зрения взаимодействия длительности и локализованности/нелокализованности действия во времени. Те проявления этого взаимодействия, которые затрагивают формальные показатели длительности, относятся к сфере временной нелокализованности. Именно нелокализованность действия во времени (как маркированный член семантической оппозиции) оказывается сопряженной в обстоятельствах типа *подолгу, целыми днями* и т.п. с подчеркнутой длительностью» [2, 119-б.].

Өзүнүн изилдөөсүндө Н.А. Козинцева жогорку маселеге байланыштуу төмөнкүдөй пикирге келет. «Значение длительности большей частью передаётся с помощью обстоятельственных слов, выражающих неограниченную или ограниченную длительность (меру временной протяженности или срок выполнения действия). Употребление выделенных типов обстоятельств длительности в конструкциях со значением локализованного действия зависит как от видо-временной формы предиката, так и от принадлежности к той или иной аспектуальной группе» [5, 65-б.] деп, чектелген жана чектелбеген узакка созулгандыкты белгилейт: «Ограниченная длительность определяется «как детерминированное пределом, сроком, конечным количеством времени, отведенного данному действию» [2, 110-б.]. Не ограниченная длительность определяется отрицательно – как лишенная указанных признаков. Значение ограниченной длительности передаётся обстоятельствами, выражающими меру длительности действия безотносительно к ограниченной/неограниченной действия

пределом, а также обстоятельствами срока. Обстоятельства меры длительности оценивают временную протяжённость действия следующим образом:

- а) точно: «один час», «две минуты»;
- б) приблизительно, по соотношению с некоторой нормой: «долго», «коротко», «кратко»;
- в) неопределенно: «несколько минут», «определенное время», «достаточное время»;
- г) ограниченно, указанием на временные границы действия или временной отрезок; «с шести часов до семи», «все утро» и т.д. Неограниченная длительность выявляется в значениях обстоятельств, передающих

а) постоянство: «всегда», «вечно», «продолжительно», «постоянно»;

б) продолженность: «ещё», «все ещё» и т.д. и т.п. Кыймыл-аракеттин узакка созулгандык ченемин бышыктоочтор аркылуу чектеп, аны төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

а) так убакытты көрсөтүү: «бир саат», «беш мүнөт»;

б) болжолдоп көрсөтүү: «узакка чейин», «көпкө чейин», «далайга чейин», «кыскача»;

в) белгисиздикти көрсөтүү: «бир нече мүнөт», «белгилүү убакыт», «жетишерлик убакыт»;

г) чектелгендикти көрсөтүү, кыймыл-аракеттин убакыттык чегин же убакыттын бир бөлүгүн көрсөтүү менен; «саат алтыдан жетиге чейин» ж.б.

Чектелбеген узакка созулгандык төмөнкү бышыктоочтук маанилерде көрсөтүлөт:

а) дайымалык, турактуулук: «дайыма», «түбөлүк», «ар дайым», «узак убакка чейин», «узакка чейин», «көпкө чейин», «бир кыйлага чейин», «дайыма», «ар дайым», «ар качан»;

б) улантуу, созуу; «дагы», «алигиче», «эмгиче эле», «эмдигиче эле» ж.б.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасында кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүдө төмөнкүдөй аныктама берилет: «Кыймыл-аракеттин узакка созулушу речтин сүйлөгөн мезгилинде бүтпөйт, анын бүтүү чеги да көрсөтүлбөйт; кыймыл-аракеттин жалпы эле үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгы, же созулушу билдирилет. Мындай маани чакчыл формадагы негизги этишке *жат, тур, отур, жүр* жана *бер* деген жардамчы этиштердин айкалышы аркылуу берилет. Бул айкашуулар жалпысынан кыймыл-аракеттин узакка созулушун көрсөткөнү менен, жардамчы этиштердин маанисине байланыштуу анын созулуу процесси бирдей эмес» [4, 326-328-бб.] деп, ар бир жардамчы этишке мүнөздөмө берилип, мисалдар менен далилденет.

2009-жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз адабий тили» эмгегинде каралып жаткан маселе боюнча төмөнкүдөй аныктама берилет «Булар функционалдык көмөкчү этиштердин жардамы аркылуу жасалган татаал этиштерди туюндурган кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү этиштер. Мындай маанидеги татаал этиштер билдирген кыймыл-аракет сүйлөп жаткан учурда бүтпөйт, анын бүтүү чеги да көрсөтүлбөйт; кыймыл-аракеттин жалпы эле үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгы жана анын кийин да созула тургандыгы көрсөтүлөт. Мындай

маани чакчыл формадагы негизги этишке **жат**, **тур**, **отур**, **жүр**, **бер** деген жардамчы этиштердин айкашып айтылышы аркылуу берилет. Татаал этиштердин бул тиби жалпысынан кыймыл-аракеттин узакка созулушун көрсөткөнү менен, тутумундагы жардамчы этиштердин маанисине байланыштуу анын созулуу өзгөчөлүгү бирдей эмес. Анын үстүнө бир эле жардамчы этиш айкашкан негизги компонентинин (чакчыл этиштин) кандай формада экендигине карата ар башка маанилерди да билдириши мүмкүн» [1, 396-б.]. Көрүнүп тургандай, мурда чыккан грамматикадагыдай аныктама кайталанат да, андан соң ар бир жардамчы этишке мүнөздөмө берилип, мисалдар менен далилденет.

Азыркы кыргыз тилинин материалында узакка созулуу мүмкүнчүлүгүн (способов длительности) кыймыл-аракеттин локалдашуусу менен байланышта көрсөтүүгө аракеттенебиз.

1. Кыймыл-аракеттин локалдашуусунун аныкталган чегин көрсөтпөгөн узакка созулган кыймыл-аракет (аткарылуу ыкмасы) (нефиксированно-длительный способ действия): Автобазада шофер болуп иштеп турамын (Ч.А. «Делбирим»). Алар азыр да бирге турушат.

2. Белгиленген-узакка созулган кыймыл-аракет (фиксированно-длительный способ действия) тиешелүү детерминанттар аркылуу чактагы локалдашкан кыймыл-аракет берилет: Анан ал дагы катты *бир азга* мелтиреп тиктеп, сандыктагы кат салуучу тулубуна салып коёт (Ч.А. «Жамиля»). Ал дагы *бир аз* эки жагын карап турду да, троллейбус токтоочу жайга ылдам басты (Ч.А. «Асма көпүрө»). *Түн болгончо* колхоздун талаасында иштейт (К.Б. «Көл боюнда»).

3. Так көрсөтүлгөн узакка созулган кыймыл-аракет убакыттын конкреттүү аралыгын билдирет. (Длительный способ конкретной обозначенности): *Үч саатча* бир жерде басып жүрө берипмин. (Ч.А. «Делбирим»). *Он мүнөтчө* болгондо Мамирмазиндин катыны чапанын желбегей жамынып, жай басып чыгып келди. *Он үч күн дегенде* Суу-Ашуунун берки бетине түштүк. Арадан *он беш мүнөттөй* убакыт өткөндө кылыч, мылтык асынган шыңкыйган сур кийимдүү, карагер атчан так мандайыбызда атын ойдолотуп токтой калды (М.Э. «Узак жол»). Бир күнү «Казан майрамы» деген бир чоң майрам болуп, *үч күнгө* созулду (М.Э. «Кыйын кезен»). Базарбай көчүп кеткенине да *бир айча* болду (М.Э. «Кыйын кезен»). Түпкө бул Кабылдан *бир жылча* мурун келген (М.Э. «Кыйын кезен»).

4. Так көрсөтүлбөгөн узакка созулган кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгү (способ действия) берилген кыймыл-аракеттин локалдашуусунун так чегин көрсөтпөйт. (Длительный способ действия неконкретной обозначенности): *Ушунча заман* зулумга чыдаганбыз.

5. Узакка созулбаган – чектелген (недлительного-ограниченный) убакыттын бөлүгү (делимитативный

способ действия): Байболоттун иши бүткөндөн кийин пристав мурутун чыйратып түксүйүп, *бир аз* ары бери басып турду. Көзүн ирмебей *бир азга* бутун тиктеп ойлонгонсуп турду (М.Э. «Узак жол»). Сен ушунда *бир азга* отуруп тур, мен ишимди бүтүрөйүн.

6. Чектелген-узакка созулган кыймыл-аракет өзүнүн баштапкы учурда чектелгендигин билдирет. Узакка созулган үзүндү окуянын башталган учурун тартып азыркы учурга чейин дагы эле актуалдуу жана уланат (ограничительно длительный способ действия). Өзүм да *көптөн бери* сасык тумоолоп жүрөм (М.Э. «Узак жол»). *Ошондон бери* көрүшө элекпиз. Казак орустар *үчкүндөн бери* тынбай көчүштү (М.Э. «Узак жол»). *Ушу алты айдан бери* бири-бирибиздин үйүбүзгө кирип көргөн жан эмеспиз (М.Э. «Узак жол»). Мага *көптөн бери* сагынып келе жатып, Кызыл-Кыяны көрбөй калганым арман болду. *Бир топ замандан бери* орус бетин көрө элекпиз (М.Э. «Узак жол»). Далай жылдан бери бүркүт салсам түлкүнүн калтарын Кулчунбайдыкына таштачу элем (К.М. «Азаматтар»).

7. Узакка созулуп-аякталган кыймыл-аракет салыштырмалуу узакка созулган кыймыл-аракетти билдирет, белгилүү учурга чейин созулган жана көрсөтүлгөн мөөнөт бүткөндөн кийин аяктаган (длительно-завершительный способ действия): *Кечке чейин* көчөдөн көчөгө, пристанда сандалып басып жүрдүм (Ч.А. «Делбирим»). Ошол түнү эч кимибиз уктабадык, *таң атканча* ар кимибиз өз тагдырыбызды ойлоп жаттык (Ч.А. «Делбирим»). *Эртеден кечке* Сайды бошотпой арабаларын калдыратып, карагайдын арасына барып жоголуп жатты (М.Э. «Узак жол»).

8. Узакка созулган-жумшартылган кыймыл-аракетти ишке ашырат (длительно-смягчительный способ действия). Сахна көрүнүшү *акырын* өзгөрдү, Алай тоолору көтөрүлдү. Коломтодо чок күйүп болуп, *акырын гана* карарып күнүрт тартып барат (М.Э. «Узак жол»). Биз *иаишпай* окуудан келдик.

Ошентип аспектуалдык категория катары кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгынын кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы менен айкалышы маанилүү болуп саналат.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Морфология... - Б., 2009. - 928-б.
2. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность... - Л., 1987.
3. Бондарко А.В. Длительность // ТФГ, 1987. - С. 98-123.
4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 16. Фонетика жана морфология. - Фрунзе: Илим, 1980.
5. Козинцева Н.А. Временная локализованность действия и ее связи с аспектуальными, модальными и таксисными значениями. - Л., 1991.
6. Реферовская Е.А. Структурно-семантическая «сложное действие» в современном русском языке: Автореф. Дис. ... канд.фил.наук. - М., 1984. - 17 с.

Рецензент: к.филол.н. Садыкова С.З.